

Eminescu și clișeele lingvistice

Ioan OPREA

Institutul de Filologie Română „Al. Philippide”, Iași

Abstract: Submitted to a critical review, the notion of *linguistic cliché* reveals an insufficient determination of its content. Moreover, *cliché* is a rather subjective term which encompasses different fixed constructions repeatedly employed in various communicative situations. If we are to consider the constant negative undertones of clichés, we might assume that such linguistic constructions are unattestable in the works of great poets such as Mihai Eminescu. Hence, there is an inevitable incompatibility between the value of a text (especially literary texts) and the presence of clichés in the economy of such texts. In reality, things are fundamentally different because linguistic clichés are not only a necessary condition for the functioning of any language, but also a means of making texts more distinguishable. The negative undertones of clichés reside either in their incongruity to the structures of an ideal language or in their capacity of representing ideatic requisites of specific historical moments.

Keywords: *linguistic cliché, fixed construction, repeatability, norm.*

Deși pare ușor de înțeles ceea ce înseamnă *clișeu lingvistic* sau *șablon lingvistic*, la o privire atentă, se poate constata că, în realitate, în afară de conotația negativă, puține trăsături ale faptelor de limbă ce li se pot atribui aceste nume sînt relevante, nu numai cunoașterii comune, ci chiar în cercul specialiștilor. Un aspect rămîne constant pe lângă conotația respectivă care privește conținutul acestor sintagme, anume faptul că realizează o îmbinare de cuvinte care se repetă, însă îmbinările de cuvinte care se repetă sînt așa-numitele *idiotisme* sau *construcții fixe*¹, în primul rînd expresiile și locuțiunile, elemente deloc condamnabile din zestrea unei limbi. S-ar putea admite, de aceea, că în gruparea clișeele lingvistice se cuprind construcțiile fixe ce nu sînt recomandabile, reprezentînd stereotipiile ce se abat de la anumite reguli ce caracterizează norma (literară) la un moment dat, însă trăsătura de a nu fi recomandabil rămîne o apreciere subiectivă și, prin urmare, nefuncțională, dacă nu este pusă în relație cu ceva care să întemeieze obiectivitatea altfel decît faptul că deși este relativ frecventă, încalcă norma cutumiară sau prescrisă a limbii ori că nu ține de specificul limbii. A încerca în acest caz o lămurire deplină a lucrurilor este, de

¹ Există și alte denumiri folosite în lucrările de lingvistică (între care se remarcă sintagma numitoare *îmbinare stabilă*) a căror utilitate ar necesita o discuție specială, dar acest aspect nu este relevant în discuția de față.

aceea, la fel de lipsit de perspectivă ca și efortul de a afla cvadratura cercului, deoarece nu se poate garanta că ceea ce se inițiază într-un moment din existența limbii și pare că nu este în concordanță cu normele din momentul respectiv, nu reprezintă imboldul pentru evoluția normelor respective. Nu se poate stabili, ca atare, de ce formulări precum *trăsătură definitorie* sau *aspect defintoriu*, unde *defintoriu* are semnificația „caracteristic” (iar ceea ce este „caracteristic” este și „defintoriu”, ca aspect reținut în definiție) trebuie incriminate din perspectiva aplatizării expresive, în vreme ce formulări precum *produse ecologice* sau *produse naturiste*, în loc de *produse naturale*, sînt mai ușor acceptate, deși *ecologic* și *naturist* au în principiu altă semnificație decît *natural*. În sfîrșit, nu s-a stabilit ce tip de structuri stabile pot fi *clișee* sau ce tip reprezintă ele în mod obișnuit, dacă sînt de obicei de natură sintagmatică, de valoarea unor locuțiuni, a unor expresii sau de altă categorie, și dacă nu există posibilitatea de a denumi *clișeu* chiar și un singur cuvînt care apare repetat inconștient în vorbirea cuiva, precum ticul verbal, sau atunci cînd un element lexical, indiferent de clasa morfologică de care ține, este folosit parazit, ca o consecință a urmării mecanice a unor modele (precum pronunțiile inculte *prevéderi* și *sunt* ori folosirea conjuncției *și* în combinația *ca și*: „atunci el mi-a fost *ca și* ajutor”). Se pare că, în principiu, *clișeul lingvistic* poate avea oricare dintre aspectele amintite, importantă fiind existența unui *criteriu* pe baza căruia să se facă distincția între exprimările admise și cele considerate inadecvate în mod obișnuit sau numai în anumite situații. În lipsa unui astfel de criteriu, interpretarea și aprecierea faptelor nu se poate realiza decît în cadrele unei discuții generale despre existența unor structuri discursive de diferite amplitudini repetabile sau cu posibilitatea de deveni repetabile prin utilitate, prin expresivitate, prin previlocvență sau prin alte trăsături specifice.

Prin urmare, realitatea relevă faptul că nu există întotdeauna reguli de determinare a granițelor dintre construcțiile fixe admise, care sporesc meritele unei lucrări literare, și construcțiile fixe criticabile, denumite *clișee*, care în principiu ar putea fi dăunătoare unei astfel de lucrări. Cu atît mai puțin o astfel de delimitare se poate pune în legătură cu scrierile unui înaintaș din perioada în care normele prescrise ale limbii literare erau în curs de elaborare și cînd conștiința unor construcții admise și a altora neindicate nu exista. Din asemenea motive, este normal ca Eminescu să folosească construcțiile fixe fără o idee preconcepută și numai în măsura în care le-a considerat necesare, iar aprecierea urmașilor în legătură cu ele trebuie să aibă în vedere această situație. Pe de altă parte, trebuie avut în vedere că, fiind o personalitate cu simțul limbii, el nu a folosit construcțiile lingvistice stabile în mod repetat atunci cînd nu era necesar, pe baza unor considerente eronate de exprimare specializată, elevată sau la modă și nu a urmat modele și scheme cu statut de dogmă, dar reținerile sale s-au oprit aici, înțelegînd valorile stilistice care puteau rezulta prin cuprinderea lor în lanțul discursiv.

Totuși, ținînd cont de aprecierea negativă a clișeului, primul impuls care poate apărea în conștiință în epoca actuală, la enunțarea unei teme ce privește raportarea scrisului lui Eminescu la clișeele lingvistice, ar fi, în virtutea tradiției de a „apăra” pe poet de ceva criticabil, acela de a afirma că el, fiind un spirit creator, a repudiat cu tărie orice nu era folositor, iar apoi de a căuta cîteva situații prin care în scrisul respectiv există situații de inovare față de limba obișnuită, cu posibilitatea de a admite că totuși, din vina situațiilor lingvistice de atunci, uneori a mai folosit unele construcții stereotipe, eventual pentru a combate sau ridiculiza pe alții, aceștia desigur foarte limitați din punct de vedere al exigențelor culturale. Un asemenea impuls este previzibil deoarece s-a creat în spațiul

românesc predispoziția ca, în aprecierea activității înaintașilor, în măsura în care aceștia sînt avuți în vedere (căci pot fi lăsați și în deplină uitare) să fie „părintește” ocrotiți de lucrurile ce par a fi criticabile. Ca atare, pare absolut normal să fie scos în relief faptul că Eminescu a folosit cu multă consecvență limba veche și populară, dar s-a ferit, cu îndreptățită perseverență, de folosirea clișeele lingvistice, incriminante prin faptul că sînt comune cu alții, mai ales dacă acești alții nu sînt consătenii tezaurizatori ai valorilor etnice milenare.

Avînd în vedere faptul că în opera lui Eminescu construcțiile stabile sînt destul de frecvente și faptul că simțul său lingvistic superior l-ar fi determinat să fie reticent față de ele dacă le-ar fi considerat inoportune se pune în discuție însăși necesitatea etichetării de *clîșeu lingvistic* a acestor construcții și dacă orice vorbitor este în măsură să atribuie această etichetă care ar putea ține de norma prescrisă a limbii, de folosirea limbii din perspectiva corectitudinii și a exemplarității. Astfel, în tradiția stilistică a limbii, există o structură ce reprezintă o variație de expresie, dar care a devenit banală prin folosire încă din epoca scriitorilor patruzecioptiști: *regina nopții*. Realizînd o variație a exprimării, construcția clișeizată a fost la început o noutate în raport cu norma cutumiară a limbii, adică altceva decît se obișnuia, însă caracterul inițial de spontaneitate s-a atrofiat pe măsura creșterii frecvenței de utilizare. De aceea, se poate considera că această inovație s-a banalizat, „s-a tocit” și, în acest mod, refolosită, ar trebui considerată un defect al exprimării. Cu toate acestea, în versurile „Părea că printre nouri s-a fost deschis o poartă, Prin care trece albă *regina nopții* moartă” (I, 69)², sintagma-clîșeu nu produce impresie negativă și trebuie considerată chiar ca nimerită și sugestivă, avînd valoare poetică deplină.

Proza eminesciană, dominată de teme ale culturii de erudiție și cu multe personaje ce reprezintă figuri de intelectuali, atestă numeroase îmbinări stabile ce țin de limbajele de specialitate, cele mai multe cu statut de termeni sintagmatici: *act formal* VII, 257; *armonie prestabilită* VII, 107; *boa constrictor* VII, 265; *conștiința de sine* VII, 188; *contractul soțial* VII, 122; *dreptul natural* VII, 122; *evul mediu* VII, 210; *figuri geometrice* VII, 310; *joc de cărți* VII, 107; *note marginale* VII, 310; *persoana juridică* VII, 110; *sistem nervos* VII, 120; *sistemul solar* VII, 322; *spiritul public* VII, 180 etc. Nu lipsesc, desigur, construcțiile ce țin de vorbirea obișnuită: *de mîna a dona* VII, 193; *prezența de spirit* VII, 219 *spirit de observație* VII, 288 și altele, la care se adaugă unele locuțiuni și expresii cu circulație în limba populară. Asemenea situații conduc la ideea că nu repetarea este motivul pentru care clișeizarea este considerată inoportună pentru limbă și pentru comunicare, ci statutul atribuit clișeele. De altfel, foarte numeroasele clișee ce caracterizează limbajul religios și cultura populară nu sînt niciodată apreciate negativ, fiind considerate, dimpotrivă, ca absolut firești. Din aceste motive, nu se poate susține că există suficiente repere de natură obiectivă sau rațională pentru a incrimina unele construcții cu caracter fix și repetitiv, căci, se pare, important este mai mult care este originea clișeele și atitudinea față de ele, iar nu ceea ce conțin sau dacă sînt prea frecvente.

Aceeași constatare este oferită și de faptul că nu sînt considerate clișee (condamnabile), deși sînt frecvent reluate, structurile ce nu reprezintă inovații stilistice sau denominative, ci sînt rezultatul simplelor solidarități lexicale specifice funcționării limbii, a

² Se citează în acest mod volumele din ediția academică întemeiată de Perpessicius, volumele I – XVI.

da examen, a întoarce ceasul, a prinde trenul etc., precum și foarte numeroasele sintagme numitoare din limbajele de specialitate. Cum se poate ușor constata, în scrierile lui Eminescu, se întâlnesc ambele tipuri de sintagme, atât cele din limba uzuală, cât și cele din domeniile speciale, acestea din urmă remarcându-se în mod deosebit în publicistică și în traduceri: *adevăr obiectiv* IX, 457; *cari de cari* IX, 215; *credit financiar* IX, 381; *dare de samă* IX, 204; *diametral opus* IX, 164; *efecte de bursă* IX, 287; *joc de scenă* IX, 144; *în voia sortii* IX, 92; *lege organică* IX, 116; *nul și neavenit* IX, 200; *ofițer activ* IX, 139 *școală primară* IX, 266; *valoare nominală* IX, 95 și multe altele. La aceste tipuri, se pot adăuga, în cazul lui Eminescu, altele câteva, între care unele sînt rezultatul influenței germane, iar altele sînt creații proprii, desigur, cele mai multe cu valoare poetică.

Structurile cu valoare de clișeu își au originea uneori în construcții în sau în modele germane, astfel că sintagma ce ține de terminologia dreptului *contract sinalagmatic* (XI, 373, 393; XII, 163) pornește de la germ. *synallagmatischer Vortrag*. Uneori însă, astfel de construcții reproduc cuvinte compuse din germană, astfel încît germ. *Zettelbank* devine la Eminescu *bancă de fițuici* (X, 121), construcție care însă nu s-a menținut în terminologia financiar-bancară românească, denumirea admisă aici fiind *bancă de emisiune*, unde *emisiune* are semnificația „oferire de hirtii de valoare”, diferită de traducerea literală a germ. *Zettel* „fițuică; hîrțoagă”. Uneori, modelul german a putut produce construcții paralele cu unele deja existente în limba română, ceea ce reprezintă un proces de creație. Locuțiunea *peste măsură* (folosită în cunoscutul vers „Laudele lor desigur m-ar mîhni *peste măsură*” I, 141), are corespondentul german *über die Messen* (aici fiind pluralul de la *das Maß*), însă *über* are corespondentele *peste* și *asupra*, încît de aici Eminescu a putut ajunge, prin substituție, la *asupra (de) măsură*, iar apoi la *cu asupra de măsură* („Fericit mă simt atuncea *cu asupra de măsură*” I, 82). Noutatea și valoarea stilistică a construcției *cu asupra de măsură* sînt evidente, iar introducerea prin prepoziția *cu* o integrează pe deplin în clasa locuțiunilor adverbiale. De la Eminescu, locuțiunea adverbială *cu asupra de măsură* a trecut în scrisul unor intelectuali din secolul al XX-lea, devenind astfel dintr-o inovație individuală un element al limbii literare, deferențiat de *peste măsură* care este comun limbii populare și celei literare. Valoarea de clișeu, de structură lexicală repetată construită de poet, se poate constata și în alte situații, precum locuțiunea adverbială *cu totul tot*, avînd semnificația „în întregime, total”, folosită în textele literare și publicistice: „pînzele zugrăvite *cu totul tot* în capul lui „ VII, 281; „deosebită *cu totul tot* de umbrele efemere ale fanarioșilor „ IX, 219; „nu este *cu totul tot* mărginit” X, 18 etc. Forma obișnuită a locuțiunii este *cu totul*, iar, cu semnificație intensificată, *cu totul și cu totul*, în versurile lui Eminescu întîlnindu-se prima formă, „Mi te dă *cu totul mie*” I, 209, dar și o formă proprie, *cu totul*, „Cu *totului răpîită* Se-ndoi spre el din șele” I, 67; „am doi oameni *cu totul* deosebiți de mine „ VII, 101. Evoluția de la construcția *cu totul* la formula *cu totul* se regăsește în unele segmente discursive precum: „el se simțea lovit de o lume *cu totul* nouă în toate ale ei, o lume nu mai bună, nu mai frumoasă, dar *cu totul* alta „ VII, 311. De la asemenea situații a urmat construcția intensificată *cu totul tot*, care este o inovație nu numai sub raportul conținutului, ci și sub aspect structural, motiv pentru care Eminescu a reluat-o cînd a crezut necesar.

Prin urmare, la o atentă analiză a lucrurilor și, mai ales, la o lipsită de prejudecăți interpretare a faptelor, se poate observa că impulsul desconsiderării construcțiilor stabile trebuie nu numai săpînit, ci chiar repudiat, în măsura în care sînt acceptate ca valabile

datele obiective și întemeiate rațional. Există, de altfel, obișnuința, considerată de asemenea foarte îndreptățită, de a interpreta ca foarte meritorie prezența construcțiilor fixe, în principiu formule clișeizate, la autori precum Anton Pann, Costache Negruzzi, Ion Creangă și alții, fără a merge mai departe și a stabili că, de fapt, asemenea construcții pot veni din tradiție sau pot fi realizate de înșiși autorii respectivi, din opera cărora au fost preluate și au devenit uzuale sau, dacă nu au fost preluate, au ajuns a fi cunoscute de către cititori ori au fost evidențiate de comentatori. Este normal, de aceea, ca și în cazul lui Eminescu să se considere că folosirea clișeele lingvistice este necesară și meritorie, ținând cont și de faptul că acesta manifesta o foarte mare exigență în alegerea mijloacelor limbii și că, atunci când le-a folosit, nu s-a îndoit de utilitatea lor. De altfel, faptele din textele eminesciene, îndeosebi în cazul celor beletristice și publicistice, atestă această deschidere către clișeele lingvistice, cele mai multe cu rol important în construirea discursului. Problema clișeele lingvistice are însă, desigur, o latură specială atunci când se au în vedere texte caracterizate prin valori stilistice și poetice, fiindcă cele mai multe dintre aceste construcții, mai ales dacă este vorba de expresii, dar și în cazul multor locuțiuni, cuprind asemenea valori expresive, ceea ce le face distinctibile din acest punct de vedere în raport cu exprimările care nu le conțin.

Uneori, în publicistică, Eminescu a folosit „învățătura” din îmbinările stabile de cuvinte cu anumite intenții, de obicei satirice, așa cum, de exemplu, pornind de la cunoscuta zicală *a bate apa în piuă*, cu substituirea în unele folosiri a verbului *a bate* cu *a pisa*, și ținând cont că bătutul în piuă produce de obicei sfărîmarea unui produs, poetul a realizat exprimarea „dorindu-le deplină sănătate în *pisarea apei* trecem la altele” (IX, 321). În acest context *pisarea apei* indică, altfel decât în mod obișnuit, zădărnicia unei activități și situația ridicolă în care se află cel care o prestează.

De altfel, în *Dicționarul limbii poetice a lui Eminescu*, apărut în 1968³, înregistrarea, explicarea și ilustrarea elementelor lexicale din scrierile literare este însoțită și de evidențierea construcțiilor fixe, dar și a construcțiilor cu valoare poetică, adică a acelor construcții unicate ce dau alt statut unităților lexicale prin sugerarea unor reprezentări diferite de cele din vorbirea uzuală. Această procedură poate conduce la două opinii în legătură cu oportunitatea ei: mai întâi, se poate deduce că realizatorii lucrării respective nu au fost în măsură să găsească granița dintre expresivitatea care însoțește de obicei structurile stabile de cuvinte și expresivitatea rezultată din folosirea poetică intenționată a mijloacelor limbii de către un artist al cuvîntului, apoi, s-ar putea crede că, de vreme ce unicatul artistic se prezintă pe sine ca avînd valoare universală, se poate alătura construcțiilor cu utilizare generală de către vorbitori, această generalitate reprezentînd la rîndul ei universalitatea. Analiza mai atentă a faptelor atestă faptul că primul aspect amintit reprezintă cauza procedurii, cel de-al doilea fiind abstract și puțin probabil să fi fost sesizat de intuiția autorilor.

Din punctul de vedere al clișeele lingvistice, al structurilor stabile repetate, prin urmare, trebuie avute în vedere în primul rînd situațiile în care sînt selectate secvențele considerate expresii, căci ele trimit de multe ori la planul figurat, apropiat celui poetic. Pe lîngă expresiile recunoscute și folosite în mod obișnuit, sînt înregistrate

³ *Dicționarul limbii poetice a lui Eminescu*, sub redacția acad. Tudor Vianu, Editura Academiei, București, 1968.

și unele cu structură și conținut ce nu întemeiază atribuirea acestui statut. Astfel, de exemplu, se consideră expresie (la p. 321) îmbinarea *a lupta război* din versul „Și trebuiesc luptate războaiele aprinse” I, 56) cu definiția „a duce, a purta război”, iar în continuare, sub specificația „Cu complement intern” este citat fragmentul „Ați luptat luptă deșartă” I, 36. În realitate, nu există o expresie *a lupta război*, căci, la fel ca în celălalt caz, aceasta este o construcție cu complement intern, fără a fi coradical cu verbul. Nici *a ajunge de modă* nu poate fi expresie și, ca atare, nu cere definiția „a căpăta popularitate (printr-un capriciu)”, așa cum susține dicționarul menționat (la p. 349), care încearcă să explice versul „Ați ajuns acum de modă de vă scot din letopiseși” I, 149. Singura problemă de aici este prezența prepoziției *de* din segmentul *de modă*, o locuțiune adverbială a cărei formă obișnuită este cu prepoziția *la*, indicând relația.

Așa-numitele „construcții metaforice”, selectate de dicționar ca fiind construcții stabile, deși nu au caracter de repetabilitate, sînt considerate emblematice prin conținutul unitar și, de aceea, sînt definite în același mod ca structurile șablonizate repetabile, reprezentate de construcțiile fixe. De exemplu, „*a lua în fugă pe copite fața negrului pămînt* = a călări vijelios” (la p. 313), pentru versul „Pe copite iau în fugă fața negrului pămînt” I, 148; „*a turna în formă nouă limba veche și înțeleaptă* = a prelucra fondul vechi al limbii, dîndu-i o nouă valoare expresivă” (la p. 559), pentru versul realizat cu această alcătuire (I, 137), și multe altele de acest fel sau de alte tipuri, însă acestea nu fac decît să asimileze valoarea poetică celei semantice obișnuite sau explică ceea ce este evident, aspect care nu contribuie la calitatea unei lucrări științifice de specialitate.

Din cele aduse în atenție pînă acum, rezultă, ca chestiune de principiu, că noțiunea „clîșeu lingvistic” nu are o sferă de aplicare precis determinată, iar folosirea ei are de obicei implicații subiective. Ca atare, Eminescu nu a avut în vedere o astfel de noțiune, pe de o parte, fiindcă atunci nu era cunoscută și, pe de altă parte, deoarece el nu aprecia faptele de limbă decît din perspectiva adecvării la necesitățile de exprimare. De aceea, poetul a folosit clîșeele, construcțiile stabile de cuvinte, de toate extensiunile și cu toate structurile și valorile gramaticale, semantice sau stilistice, unele preluate din diferite niveluri și aspecte ale limbii, altele reorganizate după unele modele sau după propria inspirație, altele create și altele folosite ca mijloc de a sugera o idee sau o realitate.

Fîind îmbinări de cuvinte, cele mai multe dintre aceste construcții depășesc logosul semantic și se înscriu în logosul apofantic sau pragmatic, căci ele nu sînt simple denumiri sau etichete pentru obiecte, situații, reprezentări etc., ci interpretări ale acestora, ce țin de atitudinile și de judecățile asupra lor, prin redarea directă sau subînțeleasă a unor idei. De aceea, folosirea construcțiilor în actualizarea limbii presupune readucerea în atenție a unor astfel de atitudini și de judecăți acceptate ca atare, fiind fenomene ale conștiinței sociale (și lingvistice) asumate individual, căci cele mai multe dintre îmbinări, îndeosebi cele de tipul expresiilor, conțin o învățătură, cu caracter axiomatic, ce poate deveni element conclusiv în legătură cu expunerea unei situații, o interpretare a unei situații sau o plasare a situației respective într-un ansamblu cognitiv diferit de cel obișnuit.